

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

ON THE ISSUE OF MEASURES OF CRIMINAL LAW NATURE AGAINST LEGAL ENTITIES

Бодунова О.М., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Університет державної фіскальної служби України

Щербаківа В.А., студентка III курсу
Навчально-науковий інститут права
Університету державної фіскальної служби України

Стаття присвячена дослідженню питань заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Розкрито проблеми регламентації таких заходів у законодавстві України, проаналізовано досвід зарубіжних країн, акцентовано увагу на найкращих закордонних практиках запровадження такого інституту, які могли б мати місце і в нашій державі. Запропоновано шляхи вирішення цих проблем, зокрема наведено пропозиції внесення змін до розділу XIV-1 Кримінального кодексу України.

Норми українського кримінального законодавства, що закріплюють вищезгадані заходи, майже повністю неузгоджені з нормами цивільного законодавства та загалом законодавства приватно-правового циклу, яке регулює діяльність юридичних осіб. Навіть виконання примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, його порядок врегульовано переважно приписами цивільного або господарського законодавства України. Натомість ці положення є доволі сумнівними, оскільки регулюють цивільно-правову ліквідацію, що застосовується добровільно, і злочин не є підставою. Наголошено на важливості законодавчо її подолати, власне запропоновано шляхи такого подолання.

У ході аналізу наведено співставлення такого інституту українського кримінального законодавства, як «заходи кримінально-правової відповідальності щодо юридичних осіб» із новелами законодавства про кримінальну відповідальність. Так, кримінальним проступком визнається передбачене Кримінальним кодексом України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Відповідно до змін, які вносить цей Закон, стане можливим застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення її уповноваженою особою не тільки злочину, а й проступку.

Загально викладено погляди юристів-науковців щодо цієї проблематики, розглянуто найбільш ґрунтовні пропозиції, вироблені в ході наукової дискусії.

Ключові слова: заходи кримінально-правового характеру, юридична особа, кримінальне законодавство, кримінальна відповідальність.

The article is devoted to the analyze of criminal law measures against legal entities. The problems of regulation of such measures in the legislation of Ukraine are revealed, the experience of foreign countries is analyzed, attention is paid to the most foreign practices of introduction of such institute which could take place in our country. In particular, ways to solve these problems are proposed, in particular at the legislative level – proposals for amendments to Section XIV-1 of the Criminal Code of Ukraine are given.

The norms of the Ukrainian criminal legislation, which enshrine the above-mentioned measures, are almost in complete inconsistency with the norms of the civil legislation and in general the legislation of the private-law cycle, which regulates the activity of legal entities. Here, even the same execution of coercive measures of criminal-legal character concerning legal entities, its order is regulated mainly by instructions of the civil or economic legislation of Ukraine. Instead, these provisions are rather dubious, as they regulate civil law liquidation, which is applied both voluntarily and, of course, where the crime is not a ground. That is why the importance of overcoming it by law is emphasized, the ways of such overcoming are actually suggested.

In the course of this analysis, the comparison of such an institution of Ukrainian criminal law as “measures of criminal liability for legal entities” with the novelties of the legislation on criminal liability. Thus, a criminal offense is an act (action or inaction) provided by the Criminal Code of Ukraine, for which the main punishment is a fine of not more than three thousand non-taxable minimum incomes or other punishment not related to imprisonment. In accordance with the changes introduced by this Law, it will be possible to apply to a legal entity measures of a criminal nature in the event that its authorized person commits not only a crime but also a misdemeanor, etc.

In general, the views of legal scholars on the vision of this issue, due to the most thorough proposals made during the scientific discussion.

Key words: measures of criminal-legal character, legal entity, criminal legislation, criminal liability.

У 2014 р. відбулася визначна подія реформування кримінального законодавства України: згідно із Законом № 314-VII від 23 травня 2013 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» Кримінальний кодекс України було доповнено XIV-1 Розділом «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Таким чином, наша держава прагнула підлаштувати своє національне законодавство до міжнародних стандартів, пронести крізь нього світло євроінтеграційних ідеалів, намагалася виконати покладені на неї обов'язки. Дійсно, сучасний розвиток світових економічних відносин вимагав переосмислення загалом сутності юридичних осіб в Україні, закріплення цього переосмислення на законодавчому рівні, і це потягнуло за собою появу якісно нового для

нашої пострадянської держави, де практично уся власність була державною, механізму санкцій щодо юридичних осіб у кримінально-правовому полі, появу так званої «квазікримінальної» відповідальності. Безперечно, ця реформа була доволі радикальною і прямо суперечила традиційним правовим поглядам, тож повинна була б мати доволі проблемний початок як на нормативному, теоретичному, так і на практичному рівнях. Відтоді минуло близько 6 років – досить тривалий проміжок часу, однак, спираючись на поодинокість ухвал вироків національними судами за цим розділом, можна визнати, що існують певні перепони для застосування цих норм, а наявні ще відтоді проблеми неподолані.

До вивчення зазначеної проблематики і розгорнення щодо неї дискусії вдавалися такі вчені, як М.І. Панов, О.Ф. Пасєка, А.М. Яценко, С.Я. Лихова, Ю.В. Шинкарьов, О.В. Панченко.

Мета статті полягає у дослідженні заходів кримінально-правового характеру в Україні, з'ясуванні проблем правового поля й аналізі досвіду зарубіжних країн.

Як зазначає Ю.В. Шинкарьов, новелізація чинного законодавства в ракурсі встановлення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб спричинила більше запитань, ніж відповідей [10]. Насамперед, на нашу думку, доцільно було б охарактеризувати види цих заходів, визначити їх загальну проблематику. Перелік таких заходів визначений у ст. 96-6 КК України, серед яких основними є штраф, ліквідація, а конфіскація майна визнається виключно додатковим. Як ліквідація, так і конфіскація майна застосовуються лише у разі вчинення уповноваженою особою юридичної особи окремих визначених злочинів, передбачених КК України. Штраф же застосовується в усіх інших випадках і, за твердженням деяких вчених-юристів, є відступом від принципів індивідуалізації, доцільності та диференціації кримінальної відповідальності. У ході пошуку розв'язків цієї проблеми на доктринальному рівні акцентується увага на пропозиції доповнення ч. 1 ст. 96-6 КК України розширеним переліком заходів кримінально-правового характеру. Зокрема, пропонується ввести заборону заняття певними видами діяльності. Таке було передбачено у проекті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб» від 17 січня 2013 р. № 2032. Передбачалося, що «заборона заняття певним видом діяльності» буде як основним, так і додатковим заходом і стосуватиметься саме тих видів діяльності юридичної особи, які визначені у її установчих документах. Однак, на жаль, незважаючи на визнання в науковому колі цього заходу одним із найоптимальніших, на чому наголошували О.Ф. Пасека, О.П. Провоторов, В.К. Гришук та ін., його не було запроваджено.

Загалом, на нашу думку, позиція законодавця у цьому питанні є незрозумілою від самого початку. До прикладу, ми не маємо визначення заходів кримінально-правового характеру ні на рівні норм, ні на рівні доктрини. Чи то є відгалуженим видом кримінальної відповідальності, її окремою ретроспективною формою реалізації, чи якимось іншим впливом, який є абсолютно окремим правовим явищем, – ми, на жаль, чітко визначити не можемо. Окрім того, визначити це поняття неможливо у зв'язку з майже повною відсутністю практичного застосування цих норм.

Серед проблем таких «заходів» ми вбачаємо:

1. Ст. 96-3 передбачає один спірний момент, а саме: підставою застосування «заходів» є вчинення уповноваженою особою юридичної особи та від імені тієї ж юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених у статтях, що зазначаються у цій же статті КК України. Проблема є те, що, коли злочин вчинила уповноважена особа юридичної особи, повноваження якої визначені її установчими документами, він буде визнаватися діянням юридичної особи, проте не враховано, що юридичні особи можуть діяти не лише через своє керівництво й уповноважених осіб. Серед усіх діянь злочинами вбачаються тільки ті, що передбачені ст. 96-3. Незрозуміло, чим саме керувався законодавець. Перелічені злочини зводяться до корупційних і терористичних, не враховуються злочини торгівлі людьми, торгівлі зброєю, наркотиками, злочини проти довкілля. Це можна визнати великим недоліком, адже злочини проти довкілля є доволі розповсюдженими, годі вже й говорити про великі заводи, фабрики і т. п., власниками яких є саме юридичні особи, діяльність котрих іноді може суперечити нормам як внутрішньодержавного, так і міжнародного законодавства. Думка про важливість запровадження достатніх кримінальних санкцій до юридичних осіб, які вчинили екологічні злочини, не повинна викликати жодних контраргументів, оскільки розмір

збитків, що завдаються злочинною діяльністю юридичних осіб, не можна навіть порівняти зі збитками, які можуть бути заподіяні окремою фізичною особою [7]. Злочини у господарській діяльності, у якій юридичні особи прямо опосередковані також через їх незакріплення у ст. 96-3, залишаються безкарними, тоді як «процвітає» фіктивне банкрутство, фіктивне підприємництво, підробка документів, грошей і цінних паперів.

2. Проблемною залишається ст. 96-4 КК України, яка за підставу застосування таких заходів вбачає вчинення злочину підприємством, установою чи організацією. Натомість доцільніше було б застосувати загальне поняття «юридична особа», яке б, по-перше, дало би змогу застосовувати цю норму до юридичних осіб, вид яких невідомий (іноземних юридичних осіб, котрі діють на території України); по-друге, привело б положення КК України до єдиної термінології.

3. Некоректною є сформульована назва ст. 96-5 «Підстави для звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру», оскільки ця норма передбачає перелік підстав звільнення, а характеризує лише одну підставу звільнення – завершення строків давності. Тут, ми вважаємо, доцільним було би включення й інших підстав. Доволі ефективною, на нашу думку, була б підстава примирення винної юридичної особи з потерпілим і відшкодування завданих збитків та/чи усунення заподіяної шкоди. Також цілком могли б мати місце звільнення від застосування заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення вперше злочину невеликої або середньої тяжкості.

4. Потребує вирішення питання щодо застосування кримінально-правових заходів до юридичних осіб під час поділу, виділу, злиття, приєднання, перетворення, відповідь на яке має бути закріплена у КК України.

5. Також варто було б закріпити застосування цих заходів до юридичної особи-співучасниці, що була не виконавцем, а пособником, підбурювачем чи організатором.

6. Ст. 96-7 КК також є доволі неоднозначною. Неоднозначність ця певним чином викликана розміром штрафу. У певних випадках, якщо виходити з положень ст. 53, яка визначає розміри штрафу для фізичних осіб, можна дійти висновку, що на практиці розмір штрафу фізичної особи може перевищити розмір штрафу для юридичної особи. Натомість, на нашу думку, розмір штрафу для юридичних осіб повинен перевищувати розмір загального штрафу принаймні у декілька разів. Також незрозуміло, яку санкцію за собою тягне несплата штрафу юридичною особою.

7. За ст. 96-9 КК України ліквідація юридичної особи як захід кримінально-правового характеру безальтернативно застосовується у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого зі злочинів, передбачених ст. 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258–258-5, 436, 437, 438, 442, 444, 447 [1]. Це положення можна було б доповнити можливістю застосування такого заходу кримінально-правового характеру лише до філії (представництва) юридичної особи.

8. Назва ст. 96-11 «Застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру за сукупністю злочинів» є також некоректною, адже її ч. 2 передбачає застосування таких заходів за сукупністю вироків, тому назва повинна бути комплексною.

Доцільно також проаналізувати новели українського кримінального законодавства, що передбачають санкції стосовно юридичних осіб. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 2617-VIII від 22 листопада 2018 р. (далі – Закон) передбачено введення кримінальних проступків. Кримінальним проступком визнається передбачене Кримінальним кодексом України діяння (дія чи

бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Відповідно до змін, які вносить цей Закон, стане можливим застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення її уповноваженою особою не тільки злочину, а й проступку. Внесені також зміни до ст. 96-7 КК України: штраф як один із видів заходів кримінально-правового характеру встановлюється в розмірі від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Беручи до уваги те, що держава, керуючись принципами кримінального права, має по-різному реагувати на кримінальні правопорушення залежно від їхньої тяжкості, видається недоцільним застосування конфіскації майна та ліквідації юридичної особи у разі вчинення кримінального проступку [6]. Бажано зазначити у ст. 96-6 КК України, які з наведених заходів застосовуватимуться за вчинення кримінальних проступків, а які – за злочини. Проте, на нашу думку, ці новели так і залишаться лише на теоретичному рівні, адже для перетворення їх на ефективний механізм необхідно хоча б певною мірою подолати вищезазначені проблеми, розпочавши комплексне реформування.

Питання застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, загалом їх існування, розгорнуло бурхливу дискусію, яка й триває дотепер. З огляду на те, що в сучасній науковій літературі з права чинна система заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб неабияк критикується, на нашу думку, необхідно буде проаналізувати досвід кримінально-правового впливу щодо юридичних осіб зарубіжних країн. Необхідно звернути увагу на те, що, до прикладу, європейське законодавство відрізняється різноманітністю у виборі заходів кримінально-правового впливу щодо юридичних осіб. Зокрема, припинення деяких прав (Голландія, Фінляндія, Литва); заборона певної діяльності (Польща, Фінляндія, ЄС, Литва); регулювання випуску продукції (Голландія); призначення довірчого керуючого (Голландія, Фінляндія); позбавлення ліцензії, заборона виконання певних дій, таких як участь у публічних заявках на підбір, випуск конкретних товарів, укладення контрактів, рекламна діяльність тощо; позбавлення наданих пільг, зокрема субсидій або податкових переваг (Франція, Голландія); закриття діяльності підприємства чи його окремих підрозділів (ЄС, Голландія, Литва) [2]. Однак раніше переважна більшість кримінальних кодексів європейських держав містили принцип особистої відповідальності винної особи, який є класичним, тому так само відповідальність юридичних осіб була ідеєю, що доволі тривалий час залишалася без підтримки. Проте дещо під іншим кутом такий механізм став сприйматися із 1929 р., коли у м. Бухарест відбувся Міжнародний конгрес із кримінального права (AIDP), на якому розглянули кримінальну відповідальність юридичних осіб відповідно до принципу справедливості. Тоді ж було визначено умови притягнення до відповідальності юридичної особи:

- працівник виконує рішення, яке було ухвалено загальними зборами;
- працівник діє із власної ініціативи, однак в інтересі юридичної особи;
- працівник виконує завдання юридичної особи.

Якщо ж брати, до прикладу, Францію – країну, де передбачений один із найбільш ефективних механізмів притягнення до відповідальності юридичних осіб, то шлях його розробки та встановлення був доволі тривалим. Проект оновленого Кримінального кодексу Франції, який закріплював такий механізм, існував ще у 1934 р., однак був прийнятий лише у другій половині ХХ ст. Причиною обурень стала популярна тоді французька теорія фікції, що заперечувала існування юридичної особи як окремого

самостійного суб'єкта. Проте вже в 1992 р. у Кримінальному кодексі була передбачена можливість притягнення до відповідальності будь-якої особи, окрім держави. Зауважимо, що французьке кримінальне законодавство містить спеціальну систему покарань, яка передбачає заборону звертатися до населення за отриманням вкладів чи розміщенням цінних паперів, спеціальну конфіскацію, надзвичайно великі штрафи, ліквідацію, заборону здійснення певного виду діяльності, поміщення під судовий нагляд, заборону укладати договори. Саме тому, на нашу думку, Україна має проаналізувати місцями недооцінений досвід Французької Республіки, однак використання такого досвіду не повинно стати механічним копіюванням на українській ниві. Воно повинне насамперед бути досягнуто з погляду критичного ставлення, всебічного врахування специфіки історичних традицій і національних особливостей, ретельного відбору досягнень у державотворчій сфері. Так, Кримінальний кодекс Франції містить усталену систему спеціальних покарань, які можуть застосовуватися до юридичної особи. Такі санкції передбачено у розділі 2 глави 1 титулу III Кримінального кодексу Франції. Вони поділяються на три основні групи: санкції кримінальні (*peines criminelles*) – за вчинення злочину; виправні (*peines correctionnelles*) – за вчинення проступку, санкції за вчинення порушення (*peines contrevencionnelles*) [3]. Ми переконані, що обмеженість української системи заходів кримінально-правового характеру суперечить принципу співмірності та індивідуалізації покарання, тому ще раз наголошуємо на доцільності розгалуження системи, яка існує як дієвий механізм у Франції.

Якщо ж брати до уваги інші країни, то, наприклад, Кримінальний кодекс Ізраїлю передбачає, що корпорація підлягає кримінальній відповідальності, коли злочин вчинено особою під час виконання нею свої службових повноважень [5]. Цікавою також є ст. 197 Кримінального кодексу Італії, у якій зазначається, що установи та підприємства, які мають права юридичної особи і мають засудженого за провину адміністратора, представника або особу, котра є залежною у службовому плані від цієї організації, якщо провина є наслідком невиконаних обов'язків, пов'язаних зі службовим становищем винного, зобов'язані сплатити штраф, коли фізичні особи є неплатоспроможними. Таке положення закріплює субсидіарну кримінальну відповідальність юридичних осіб поряд із фізичними особами – представниками їхніх інтересів. У законодавстві Бельгії існує, наприклад, норма, відповідно до якої визнається кримінальна відповідальність службовця компанії як фізичної особи, але, оскільки останній діяв у межах корпорації, санкція (штраф) накладається саме на корпорацію (ст. 5 (1) КК Бельгії) [9].

Норми Швейцарського кримінального законодавства до 2003 р. суб'єктом злочину юридичну особу не вважали, однак до Кримінального кодексу було включено Федеральним законом від 21 березня 2003 р. Розділ 6 «Відповідальність підприємств», ст. 100 якого закріплює, що злочини або проступки, вчинені за час здійснення комерційної діяльності на підприємстві, ставляться у провину всьому підприємству, якщо провина не може бути поставлена якійсь окремій фізичній особі, яка визначається з урахуванням організації підприємства.

Також, на нашу думку, норми українського кримінального законодавства, що закріплюють вищезгадані заходи, майже повністю неузгоджені з нормами цивільного законодавства та загалом законодавства приватно-правового циклу, яке регулює діяльність особи. Одразу ж стає зрозуміло, що ефективності механізм застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру не матиме. Виконання примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, його порядок врегульовано переважно приписами цивільного або господарського законодавства України. Натомість ці положення

є доволі сумнівними, оскільки регулюють цивільно-правову ліквідацію, яка застосовується водночас добровільно, і злочин не є підставою. Місцями ми можемо натрапити не просто на неузгодженість, а навіть на суперечність норм кримінального і цивільно-правового циклу, наприклад, ст. 25 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» та окремих положень Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, положення яких засвідчують, що юридична особа приватного і публічного права ліквідується на підставі будь-якого рішення суду, але не того, в якому ухвалюється владно-державне веління щодо застосування стосовно юридичної особи примусових заходів кримінально-правового характеру. Тому для ефективності таких заходів варто займатися не «підміною» норм, а їх творенням, яке буде якісним і дієвим. На цей аспект звертає увагу й О.В. Панченко, котра зазначає, що зі змісту ст. 96-9 КК України незрозуміло, в якому порядку здійснюється ліквідація юридичної особи у разі застосування до неї цього заходу кримінально-правового характеру. Крім того, може виникнути ситуація, коли поряд із ліквідацією суд застосує такий додатковий вид заходу, як конфіскація майна юридичної особи. У цьому разі все її майно стане власністю держави. Інакше кажучи, кредитори цієї юридичної особи «залишаться ні з чим» [11]. У зв'язку з цим, на думку дослідниці, Кабінету Міністрів України необхідно запровадити спеціальний порядок ліквідації юридичної особи у разі застосування до неї заходу кримінально-правового характеру – ліквідації – та доповнити ст. 96-9 КК України абзацом другим у такій редакції: «Порядок ліквідації юридичної особи, щодо якої здійснювалося кримінальне

провадження, визначається Кабінетом Міністрів України» [8]. З.А. Загинею вважає, що доцільно у тексті ст. 96-9 КК України вказати, що ліквідація застосовується щодо юридичної особи у порядку, визначеному ЦК України [4]. Така вказівка, до речі, раніше вже була регламентована законом, хоча чомусь згодом законодавець від неї відмовився.

Висновки. Питання застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб стало предметом дискусії як на науковому, так і на законодавчому рівні, адже ще до вступу у дію цих заходів, до Закону, який їх запроваджував було внесено низку змін. Звичайно, успішні країни світу, які знаходяться у розквіті капіталізму, не змогли б не закріпити кримінальної відповідальності юридичних осіб. Це було зумовлено часом і обстановкою, вони дійшли до цього поступово. Однак щодо нашої держави... Так, безперечно ми маємо також підлаштовуватися до політики розвинених країн ЄС, головним чином правової. Маємо враховувати досвід успішних країн, але слід пам'ятати, що кожна країна має свої правові традиції, тож завідомо революційний підхід стане, на нашу думку, не найкращим. Оцінюючи досвід зарубіжжя, ми маємо критично аналізувати, а не копіювати його. З урахуванням усього вищезазначеного, можна дійти висновку, що до юридичних осіб на наших теренах можуть і навіть мають бути застосовані певні кримінально-правові санкції. Проте наскільки потрібно і реально ввести стосовно юридичних осіб саме кримінальну відповідальність у класичному розумінні, важко стверджувати. Водночас з урахуванням усіх «за» і «проти», правильною розстановкою пріоритетів Україна зможе досягти своїх цілей, забезпечити своє існування ефективними правовими механізмами і саме тоді, коли це станеться, зможе на міжнародній арені отримати визнання правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 12.11.2020).
2. Актуальні проблеми кримінального права : навчальний посібник / В.М. Попович, П.А. Трачук, А.В. Андрушко, С.В. Логін. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 256 с.
3. Бирюков П.Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств). Москва : Юрлитинформ, 2008. 136 с.
4. Загинею З.А. Основні недоліки нормотворчої техніки інституту застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4. С. 73.
5. Закон об уголовном праве Израиля / Постатейный перевод с иврита на русский язык, перев. Марат Дрофман. 2010. 261 с.
6. Книженко О.О. Новели кримінального законодавства України в частині застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у разі вчинення проступку. *Застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб : Матеріали міжнародного круглого столу*. Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. 94 с.
7. Лихова С.Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 97–101.
8. Панченко О.В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. С. 156–158.
9. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. Н.И. Мацнева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 561 с.
10. Шинкарьов Ю.В. Правовий аналіз окремих новел законодавства про кримінальну відповідальність. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного ун-ту імені Г.С. Сковороди. Серія «Право»*. Вип. 21. 2014. С. 96–100.
11. Ященко А.М., Крижановський М.В. Застосування примусових заходів кримінальноправового характеру щодо юридичних осіб: теоретико-прикладний аспект. Сучасні теоретичні та прикладні проблеми кримінального права. *Харків: Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22).